

Концептите *дом*, *труд* и *свобода* в българската лингвокултура като част от Проекта Eurojos

The Concepts *Home*, *Labour* and *Freedom* in Bulgarian Linguistics and Culture as Part of Eurojos Project

The reviewed cultural concepts in Bulgarian language are part of the research project “Linguistic and Cultural Picture of the World of Slavs and their Neighbors Against a Comparative Back-drop” (in short EUROJOS). The project is developed by Prof. Jerzy Bartminski at the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences. Bulgarian team of three scientists from Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences, headed by Assoc. Prof. Maria Kitanova does a significant research on the concepts *дом* [dom] ‘home’, *труд* [trud] ‘labour’ and *свобода* [svoboda] ‘freedom’ in Bulgarian language and culture.

В началото – някои предварителни сведения за проекта, любезно предоставени от ръководителя на частта с концептите **дом**, **труд** и **свобода**, доц. д-р М. Китанова.

Проектът се нарича EUROJOS (ЕВРО езиков образ на света), с ръководител проф. Й. Бартмински от университета в гр. Люблин, Полша. Ръководи се от Комисията по етнолингвистика към Международния славистичен комитет и е финансиран от полското Министерство на образованието. Секцията за етнолингвистика към ИБЕ участва с разработването на три концепта: **дом**, **труд** и **свобода**, а концептите **чест** и **Европа** се разработват от българи, живеещи и работещи в Полша.

Има седем основни понятия, с които боравят участниците в международния проект, и ние ще ги посочим (без да ги тълкуваме), тъй като българските участници в проекта също използват част от тях в работата си: езиков образ на света, стереотипи, когнитивна дефиниция, гледна точка и интерпретативна перспектива, профилиране, субект и субектност, ценности.

* * *

Концептът „дом“ в българската езикова картина на света

Автор: доц. д-р М. Китанова

Ръководителят на българската част от проекта, доц. д-р М. Китанова, изследва концепта **дом**. Материалът е 35 стандартни страници, разпределени в девет части (глави).

В първата част, увода, е обоснован изборът на концепта **дом** за предмет на изследване: той е „един от най-важните във всяко етническо ментално пространство“ и „има изключително значение в ценностните ориентири на българите“ (с. 1 – тук и по-нататък в текста номерата на страниците са по ръкописите на отделните автори). Авторката дефинира основната задача в изследването като „представяне на лексико-семантичните експликации на концепта **дом** на лексикално, фразеологично и паремиологично равнище, като включва и описание на особеностите му в някои текстове от българската художествена литература и от съвременната преса“.

Посочени са три опозиции в изграждането на представата за дома: основната е **вътрешно/външно** и тя е свързана с опозициите **свой/чужд** и **познат/ непознат**, а донякъде и **питомен/див**.

Във втората част *Състояние на изследванията в българската езиковедска литература* са посочени изследванията, които имат отношение и дават „научен фон“ на изследването на авторката.

В третата част *Лексемите дом и къща през призмата на лексикографията* се анализира и съпоставя материал от Българския етимологичен речник, Старобългарския речник, речника на Найден Геров и академичния многотомен Речник на българския език. Основен момент за целия труд е посочването на основните репрезентанти на концепта **дом** в българския език: *дом* и *къща*. Авторката стига до извода, че „От лексикографските данни е видно, че в български език представата за дома е свързана със семейството, той е организация на вътрешния свят на човека, център на интимния човешки свят, едно усвоено свое вътрешно пространство и е част от бинарната семантична опозиция **свой – чужд**, в която се пресичат и други опозиции като **вътрешно – външно**, **добро – зло**, **хубаво – нехубаво**, **чисто – нечисто**“ (с. 6). Виждаме една конкретизация и разширяване на очертаващите пространството на концепта бинарни опозиции, посочени в увода.

Разгледани са синонимите, патронимите и ендотонимите, словообразователните деривати (включително и от диалектен материал), колокациите, антонимите, хипонимите и фразеологизмите, които съставят едно широко и достатъчно поле за лексикографското разкриване на концепта дом.

Четвъртата част *Домът през призмата на анкетните данни* се дели на подчасти в зависимост от типа анкети: със затворен отговор и асоциативни.

Анализираните анкетни отговори, подкрепени с добър илюстративен материал от графики, са ценно сведение за моментното съдържание на концепта **дом** и могат да послужат например в нови изследвания.

- Анализът на анкетите води до важни изводи, сред които ще посочим: „Къщата не винаги е дом. Много хора имат къща (или няколко къщи), но нямат дом“. Тук виждаме, че макар *къща* да е един от репрезентантите на концепта **дом**, то тази лексема не е равностойна на лексемата *дом*, т.е. *дом* съдържа в себе си *къща*.
- Домът не е самата сграда, а хората, които живеят в нея.
- Домът е важно, уютно, спокойно, сигурно и топло място, в което живеят от дълго време, хора, които са свързани емоционално и чрез роднински отношения.“ (с. 25).

Петата част е *Домът в светлината на текстовете*. В нея се анализира материал от различни по тип текстове, като се започва с паремиологични. Анализирани са 342 пословици, съдържащи ключовите лексеми *дом*, *къща*, *бащино огнище*, *хрубелница*. Авторката прави обстоен преглед на реализацията на концепта **дом** в народната култура. Изследваният материал позволява да се посочат различията в ролите на мъжа и жената в създаването и поддържането на дома, да се обособи домът като свое (противопоставено на чуждото) пространство. Важен момент е изведеното пресичане, дори можем да кажем припокриване на концептите **дом** и **семейство** в българските пословици.

Авторката извежда следните основни концептуални признаци:

- Домът е равен на семейството.

- Домът е пространството на семейството.
- Домът се създава и поддържа от най-важните членове в семейството – жената и мъжа.
- Жената устройва дома, създава интимност и уют.
- Мъжът доминира над останалите членове на семейството и осъществява връзката със социума.
- Къщата става дом, ако хората, които живеят в нея, се обичат.
- За да се поддържа домът, са необходими усилия и средства (с. 30–31).

Следващият тип текстове са заети от художествената литература. Авторката избира за обект на анализ „Гераците“ на Е. Пелин, „На прощаване“ на Хр. Ботев, „При Рилския манастир“ и „Елате ни вижте“ на Ив. Вазов, „Да се завърнеш в бащината къща“ на Д. Дебелянов, цикъла „Зимни вечери“ на Хр. Смирненски, „Септември“ на Гео Милев и „Стаята“ на Ат. Далчев. Изборът е обоснован от търсенето на различни интерпретации на дома в тези христоматийни текстове в българската литература. Основните изводи за реализацията на дома в художествените текстове подкрепят интерпретациите дом – семейство, дом – крепост, въвеждат интерпретациите дом – памет, дом – родина и др. (с. 33). Можем да заявим, че работата на М. Китанова потвърждава, че е добра практика разгръщането на един концепт да се потърси в значимите в национален мащаб художествени произведения.

Третият тип текстове са публицистичните, тоест текстове от българската преса. Използвани са материали от вестниците: в. „24 часа“ от 2014 г., в. „Труд“ от 2014 г., в. „Стандарт“ от 2013 и 2014 г., в. „Дума“ от 2014 г., в. „Българан“, в. „Знаме“, в. „Борба“, в. „Струма“.

Очаквано за автора и за навлезлия в материала читател пресата разкрива най-вече социалната функция на концепта **дом**: *дом „Майка и дете“*, *дом на пенсионера* и прочее. Въведен е и репрезентантът *жилище* като противопоставен на *дом* в телевизионните реклами (‘не-дом’, ако използваме въведеното по-рано от авторката).

В шестата част са разгледани метафорите. Техният анализ добавя моделите на изграждане на концепта *дом – човек*; *дом – растение*; *дом – животно* и *дом – предмет* (с. 37).

Седмата част е *Когнитивна синтетична дефиниция*. Авторката обособява и разкрива седем аспекта в когнитивната дефиниция на дом: битов, психологически, физически, социален, пространствен, културен и аксиологичен. Особен интерес буди последният, който кореспондира с мнението на руските изследователи на културните концепти Карасик и Слишкин за задължителния оценъчен „заряд“ на концепта.

В духа на приетия общ подход в проекта авторката профилира в осмата част изследвания концепт и извежда „традиционен български дом“ и „съвременен български дом“, като първият се реализира основно в текстовете от паремиологията, а вторият – в текстовете от анкетите и пресата.

Последната девета част *Изводи* би могла да бъде разширена, за да съответства на тежестта на постигнатото в работата по предишните части и най-вече по обширната пета част. Разнообразният, добре структуриран и убедително анализиран материал, джандърното разграничаване на ролите в домашната сфера, въвеждането на антонима-конструкт *не-дом* са само част от достойнствата на работата, върху които би могло да се акцентува в заключителната част.

Работата на доц. д-р М. Китанова е адекватно представяне на концепта **дом** в българската езикова картина на света, основаващо се на балансирано подбран езиков материал, и безспорно е успешно завършена индивидуална задача по проекта.

* * *

Концептът „труд/работа“ в българската езикова картина на света

Автор: доц. д-р М. Витанова

Обем на ръкописа: 30 стандартни страници, разпределени в четири части (глави).

В част първа, уводна, са изведени и аргументирани причините да се изследва концептът **труд** – трудът е сред най-важните феномени в човешкия живот, а за ролята му в българската езикова картина на света изследванията са малко (с. 1).

Авторката приема, че концептите имат два компонента – понятиен и културно-фононов/конотативен и търси ядрото на понятийния в тълковните речници на българския език от различни исторически епохи.

Във втора част концептът **труд/работа** се изследва на базата на системни данни, анкети, паремии и публицистични текстове (със съответните подраздели). Обстойно е разгледано лексикалното значение на **труд** и **работа**, като са посочени многобройни примери от старобългарски, от диалектна и жаргонна лексика. Възможен репрезентант на концепта **труд** успешно е открит в преносното значение на глагола *опъвам* с примера *Все тя опъва вкъщи*. Тук би могло да посочат и други примери: *ора*, *вършея*, *копая* и т.н.

Достатъчно внимание е отделено на производните от **труд** и **работа** думи, като те са категоризирани по дейност (*умствена работа*, *умствен труд*, *физическа работа*, *физически труд*), извършващ дейността (работник, работяга), място (работно място), инструмент (работен инвентар), продукт (яка работа, ръчна работа) и др. Не са пропуснати антонимните отношения, реализирани с думи като *ленивец*, *мързеливец*, *кръшкач* и др., които са нужен елемент в оценъчния механизъм наред с положително заредените *работливец*, *работяга* и др.

Особено внимание се обръща на устойчивите сравнения, тъй като в тях може да се открие съдържанието на изследвания концепт. Авторката посочва, че „образци за трудолюбие в българската менталност са мравката, пчелата, волът, конят, къртицата“ и привежда адекватни примери за това.

Авторката анализира получените данни от два типа анкети – със затворен отговор и асоциативна анкета. В първия тип анкета са участвали 280 души (мъже и жени на възраст от 18 до 28 г.), които са дали 330 отговора, като част от респондентите са посочвали повече от един отговор. Симптоматично за съвременното ни общество звучат отговорите, които оценяват труда като утилитарно-практическа дейност – ‘целесъобразна дейност на човека, която изисква умствено и физическо напрежение’, ‘начин за постигане на определени цели (материални и нематериални)’ и ‘начин за изкарване на прехраната’. Те са най-много.

Във втория тип анкета са участвали също 280 души (мъже и жени на възраст от 18 до 28 г.), като веднага прави впечатление, че има „кръстосване“ при най-силно застъпените асоциации: на думата-стимул **труд** първата (по честотност) асоциация е **работа**, а на стимула **работа** – **труд**, което подкрепя решението на авторката да нарече **работа** и **труд** основни репрезентанти на концепта **труд**.

В данните от текстовете авторката разглежда моделирането на концепта **труд** в паремиите, където доминира морално-етичната гледна точка, и подчертава, че в традиционното българско общество трудът е култ, смисъл на живота. Чрез паремиите се разкриват редица съставляващи на концепта като време, качество, заплащане и др. На вниманието на авторката не убягва, че част от паремиите съдържат отрицателна оценка на труда напр.: *И много да работиш, и малко да работиш – все това. От работа ставаш гърбат, а не богат.*

Дидактичността на паремиите достига връхна точка при експлицирането на отношението **труд-мързел**: *Работата краси човека, а мързелът го грози. Няма нищо по-благословено от труда и няма нищо по-кълнато от мързела.* (с. 20).

Авторката отделя внимание и на актуалната джандърна проблематика. Тя изследва паремиите, свързани с концепта **труд**, и намира, че повечето са индиферентни по отношение на пола. Останалите очертават една андроцентричност, отразяваща зависимостта на жената в патриархалното общество. Преобладават паремиите, в които на образа на жената са придадени отрицателни конотации от рода на: *Мързеливите жени в събота вечер се разработват. Работна Стана: в три години – две вретена, а в година – две деца* и др. (с. 22). Авторката отбелязва, че отношението към труда дава основа за разграничение по признака **свой – чужд** най-вече когато става дума за етносите, с които българите съжителстват.

След паремиите идва ред на публицистичните текстове, като авторката анализира текстове от „Труд“, „24 часа“, „Стандарт“ и „Новинар“, в които търси употребите на лексемите-репрезентанти **труд** и **работа**. Откриват се някои нови значения в сравнение с речниковия материал, като например значението ‘разследване, следствени дейности’ – *Органите на реда започнали работа по случая* („24 часа“, 18.04.2014) (с. 25). Очаквано репрезентантът **труд** е открит да участва в названията на различни институции като *дирекция „Инспекция по труда“* и *Министерство на труда*. Тук би могло да се допълни, че и репрезентантът **работа** демонстрира подобна активност – *Министерство на вътрешните/външните работи*. Разбира се, възможно е това да е останало извън обема на ексцерпирания материал.

В трета част *Обобщена когнитивна дефиниция на концепта ТРУД/РАБОТА в българския език* се прави една подробна матрица на концепта, която го описва по 23 възможни признака и е ценен инструмент за по-нататъшни изследвания.

В четвърта част *Профили на концепта труд/работа* се разграничават два профила на концепта: традиционен и съвременен. Първият се изгражда в паремиите и фразеологията, вторият – в анкетите и публицистичните текстове. Авторката правилно синтезира промяната в отношението към труда, настъпила в българското общество: „В общественото съзнание е налице тенденция за неутрализация на етичната мотивация за труда и извеждане на предна позиция на утилитарните мотиви“ (с. 30).

Ще си позволим да посочим и някои от основните моменти в студията – паремиологичният материал е богат, с адекватни тълкувания; направена е когнитивна матрица на труда съгласно люблянските разбирания, точно е обозначен семантичният обем на концепта и са изведени неговите репрезентанти **труд**, **работа**, **дело**. Дори само въз основа на тези кратки бележки, които не разкриват всички достойнства на работата на доц. д-р М. Витанова, можем да твърдим, че индивидуалната задача по проекта е успешно завършена.

Концептът „свобода“ в българския език

Автор: гл. ас. д-р Калина Мичева-Пейчева

Материалът е от 47 стандартни страници, разпределени в три части (глави) с подчасти.

В първия раздел, увода, авторката аргументира избора на концепта **свобода** в качеството му на обект за изследване в работата и представя неговите основни езикови репрезентанти: на първо място лексемата *свобода* и съответно нейния антоним *робство*. Подходът към езиковата реализация на концепта „основна лексема + антоним“ са различава от разглежданите дотук езикови реализации на **труд** и **дом** по модела „основна лексема + синоним“ (съответно – *работа* и *къща*) и също е продуктивен.

След като посочва липсата на подобно изследване на концепта за свобода в българската наука и накратко се спира на две изследвания за връзката „свобода – робство“, авторката преминава към разглеждането на свободата като културен сценарий и система от аспекти (с. 4). Изведените аспекти са достатъчно на брой и обемат възможните реализации на свободата като концепт: християнско-богословски, философско-аксиологически, обществено политически, социален, субективно-психологически, социално-символичен, традиционнокултурен, модерен, пост-тоталитарен.

Авторката прави обширен обзор (с. 4–8) на употребата на лексемата *свобода* и нейни деривати в лексикографски източници като Старобългарския речник, Речника на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин), многотомния академичен Речник на български език, Българския етимологичен речник и др. Макар и по-слабо е отразен и другият репрезентант от двойката – *робство*.

Авторката обобщава, че свободата е свързана с християнско-богословската парадигма, отразена в историческите речници, и с възможността човек да проявява своята воля, както личи от съвременните речници (с. 7).

Следва анализ на ексцерпирани от Фразеологичния речник фразеологизми, групирани по семантичен признак (с. 8–11). Сред признаците са ‘боря се срещу някого в защита на свободата, въставам, бунтувам се’, ‘жертвам си живота в името на идеал’, ‘политическо освобождение, отхвърляне на нечия власт’ и др. Авторката въвежда *несвобода* като втори антоним в двойка със *свобода* и отбелязва, че той има ранг на основен в българската фразеология. Важно наблюдение е това, че е „налице връзка между свободата и несвободата. На концептуално равнище тя съдържа едновременно омраза към поробителя, стремеж към свобода, борба срещу гнета, порив за личен избор, но и пораженческата позиция на примирения се човек, попаднал под чужда власт, зависимост и подчинение, случващо се както в по-широки, така и в по-тесни граници“ (с. 11). Така проличава единството в противоположностите, познато ни и от други културни концепти.

След фразеологизмите авторката се насочва към паремииите – пословици и поговорки. „Наред с устойчивия образ на свободата като висша цел и стремеж се открива един също устойчив образ на смириенето като начин на оцеляване“ (с. 13) пише К. Мичева-Пейчева в коментар към разглеждания перемииологичен модел на изграждане на концепта. Друго ценно наблюдение е това, че свободата е предста-

вена като висша ценност поради отсъствието ѝ в продължителни периоди от съществуването на българите.

Висока оценка заслужава подходът на авторката при подбора и ексцерпцията на текстове от периодичния печат (с. 14–22). Предосвободенските издания са последвани от издания от началото на века преди 1908 г. (преди Съединението), от издания веднага след 1989 г. и от най-нови издания от 2012–2014 г. По този начин концептът **свобода** е „огледан“ през очите на изменящото се българско общество и са уловени онези константи, които позволяват да се определят границите на ядрото и периферията му.

Както и при вече разгледаните в рамките на проекта концепти **дом** и **труд**, за концепта **свобода** са събрани анкетни данни. Анкетите са от два типа: със затворен отговор и асоциативна анкета. При затворения отговор има въпрос „Какво означава за Вас думата „свобода“? и седем възможни отговора: а/ раздяла; б/ липса на работа; в/ липса на семейство; г/ липса на ангажменти от всякакъв вид; д/ национална свобода; е/ свобода на словото; ж/ друго. Съотношението на анкетираните мъже и жени е близко, а повечето от тях са на възраст под 25 години, което отговаря на целите на авторката „да проследи най-новите обществени нагласи и възгледи върху такава универсална категория като свободата“. Без да навлизаме в подробности, ще посочим, че отговорите на анкетираните представят борбата между личното и колективното начало, между удоволствието и дълга, но най-добре да цитираме авторката: „Тази съчетаемост говори за насладването на няколко образа на свободата в съзнанието на българина – неговата собствена свобода от задължения, но и изконните човешки свободи, огледани в идеала за национална свобода и свобода на словото (с. 23).

Отворените анкети са конструирани върху рандомизиран списък с думи (сред тях и **свобода**), като целта е да се получи възможно най-непреднамерена асоциативна връзка.

Анкетният материал показва сложността на концепта **свобода**. Авторката споделя наблюдението си: „Смесват се и се сливат изконно българските образи на свободата с тези, утвърдени като универсални. Свободата битува като ключово понятие с множество положителни, но и редки отрицателни конотации. Тя е вечен стремеж и непостижимост, непознаваема и преекспонирана, многословна и никога достатъчна“ (с. 30).

Третата част на работата е *Синтетична когнитивна дефиниция*. В нея се обобщават реализациите на концепта **свобода** и се структурират в категориите хипероними, синоними, антоними, метафори, колокации, деривати, композити. Изведени са също така характеристиките, стереотипните особености (незадължителни), профилите и дискурсите на концепта. Третата част може да се възприеме като едно изчерпателно заключение на работата по концепта **свобода**.

Работата на К. Мичева-Пейчева е успешно завършена индивидуална част от проекта.

* * *

В процеса на рецензиране на разработките, в чиято научна ценност съм убеден, размишлявах за връзките между трите изследвани концепта и стигнах до отношенията по-долу.

Дом = свобода (*само в къщи сме силни и смели*)

Дом = труд (*да въртиш къща*)

Труд = свобода (*материална обезпеченост, независимост*)

Труд = дом (*работното място като „втори дом“*)

Свобода = дом (*Балканът – дом на юнака*)

Свобода = труд (*освобождението с перо/меч в ръка*)

Разбира се, тези предположения с нищо не задължават авторите, а са просто един от възможните погледи към работата им.

Иво Панчев / Ivo Panchev

✉ *Гл. ас. д-р Иво Панчев*

Секция за общо и съпоставително езикознание

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

ivopanchev@abv.bg

✉ *Assist. Prof. Ivo Panchev, PhD*

Department of General and Contrastive Linguistics

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria

ivopanchev@abv.bg